

ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΝ ΠΥΛΟΝ

Α' ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ

Περὶ τῆς περιωνύμου μεσσηνιακῆς Πύλου, ἐν ἣ τσαυτὰ γεγονότα ἐξειλήχθησαν ἐν τῇ ἐλληνικῇ ἱστορίᾳ καὶ πολλὰ τὰ ἀρχαιολογικῆς ἀξίας ἔργα εἶναι, ἐλάχισται ἐργασίαι ἐγένοντο καὶ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων καὶ ὑπὸ τῶν ἀλλοδαπῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν. Ἐκ τούτου ὁρμώμενος θὰ προσπαθῶ νὰ διαλευκάνω τὰ κατ' αὐτὴν ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῶν ἐμῶν ἐρευνῶν.

Ἐν παρόδῳ δ' εἰρήσθω, ὅτι πλὴν τῆς μεσσηνιακῆς Πύλου ὑπῆρχον ἐν τῇ ἀρχαιότητι καὶ ἡ ἡλειακὴ Πύλος καὶ ἡ τριφυλικὴ, περὶ ὧν ἐν ἐκτάσει ἐπραγματεύθην ἐν τοῖς Ἡλειακοῖς μου (ἐν σελ. 74 καὶ 201), καὶ ὧν ἡ τελευταία ὑπὸ τοῦ Στράβωνος καὶ τοῦ Κουρτίου θεωρεῖται ὡς ἡ Πύλος τοῦ Νέστορος μὲ ἱκανὰ ἐπιχειρήματα, ἐκ τῆς Ἰλιάδος μάλιστα εἰλημμένα, ἐνῶ πάντες οἱ ἄλλοι δέχονται ὡς τοιαύτην τὴν μεσσηνιακὴν.

Ἡ νῦν πολίχνη τῆς Πύλου ἢ ἄλλως καὶ Ναβαρρίνον καὶ Νεόκαστρον καλουμένη, κεῖται παρὰ τὴν νοτίαν εἴσοδον τοῦ μεγίστου λιμένος τῆς Πύλου τοῦ ἀποχωριζομένου τῆς θαλάσσης καὶ σχηματιζομένου κυρίως ὑπὸ τῆς ἀπὸ δυσμῶν ἐπιμήκους καὶ βραχύνου νήσου Σφακτηρίας ἢ Σφαγίας. Διαπλοῦται δ' ἐπιχαρίτως ἡ πολίχνη παρὰ τὴν ἀκτὴν, τοὺς πρόποδας καὶ τὴν κατωφέρειαν τὴν ἀμφιθεατρικὴν τοῦ πρὸ αὐτῆς ὑψομένου ὑψώματος τοῦ βουνοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ὅπερ ὕψωμα ἀπὸ νότου φέρει καὶ τὸ φρούριον, ὅπερ πιθανῶς μὲν ἐκτίσθη ὑπὸ τῆς χήρας τοῦ Γουλιέλμου de la Roche περὶ τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} αἰῶνος μ. Χ., ἀνεκαινίσθη εἴτα ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπὸ τῶν Γάλλων τοῦ Μαιζῶνος τῷ 1828 ἐκ νέου σχεδὸν ἀνικοδομήθη, νῦν δὲ ὡς δεσποτήριον χρησιμεύει· ἡ δὲ κτίσις τῆς πολίχνης ἀποδίδεται εἰς τὸν Νικόλαον τοῦ Saint-Omer περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Ὁ θαυμάσιος λιμὴν τῆς Πύλου, ὁ φύσει τοιοῦτος, προωρίσθη εἰς

πολλὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ ἐκ φύσεως εἰς τὴν θάλασσαν ῥέποντος ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅθεν εὐρίσκομεν ἐν μὲν τοῖς προϊστορικοῖς χρόνοις ἐνταῦθα τὸ κέντρον τοῦ ἀνθηροῦ βασιλείου τοῦ Νέστορος, τοῦ πυλῖακοῦ λεγομένου κράτους, ὅπερ ἐξετείνετο ἀπὸ Μεθώνης μέχρι τοῦ Ἀλφειοῦ καὶ ἐπὶ πολὺ ἤκμασεν. Ἀλλ' ἐπὶ τῶν κυρίως ἱστορικῶν χρόνων ἡρημώθη ἡ παραλία αὕτη· διότι οἱ μὲν Κρεσφοντίδαι εἶχον ὡς κέντρον τὴν Στενὸν κλαρον καὶ λιμένα τὰς ἐκβολὰς τοῦ Παμῖσου, οἱ δὲ Σπαρτιάται, ἀφ' οὗ ὑπεδούλωσαν τὴν Μεσσηνίαν μετὰ τοὺς μεσσηνιακοὺς πολέμους, θέλοντες νὰ ἐξαλείψωσι τὰ πρῶτα ἱστορικὰ σημεῖα τῆς Μεσσηνίας, ἀφ' ἑτέρου δ' ὀλίγον μεριμνῶντες περὶ ἐμπορίου καὶ ναυτιλίας, ἡρήμωσαν τὴν χώραν, ἐξ ἀντιζηλίας δὲ καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τῆς Πύλου ἡράνισαν καὶ τὸν βουνὸν αὐτῆς ἐκάλεσαν ἤδη Κορυφάσιον. Ἀλλ' ἐνταῦθα κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 425 π. Χ. ἐγένοντο τὰ πολύκροτα ἱστορικὰ γεγονότα μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Σπαρτιατῶν καὶ ἡ αἰχμαλωσία ἐν τέλει τῶν Σπαρτιατῶν ἐπὶ τῆς Σφακτηρίας· μέχρι τοῦ 410 π. Χ. ἤρχον ἐνταῦθα οἱ Ἀθηναῖοι, ἀλλ' ἔπειτα αὖθις ἡ Πύλος ἐξηφανίσθη, μέχρις οὗ ἡ ἀνίδρυσις τῆς Μεσσηνίας ὑπὸ Ἐπαμινώνδου τῷ 369 ὕψωσε καὶ ταύτην εἰς πόλιν καὶ λιμένα μεσσηνιακὸν μὲ προνόμια καὶ μὲ δικαίωμα κοπῆς ἰδίων νομισμάτων, ὡς τοιαύτην δ' ἐπεσκέφθη αὐτὴν ὁ Πausanίας (περὶ τὸ 151 μ. Χ.) καὶ εὗρεν ἐν αὐτῇ ναὸν τῆς Κορυφασίας Ἀθηνᾶς καὶ ἡρῶνα τοῦ Νέστορος. Ἐν τῷ μεσαίῳ καὶ αὖθις ἐπισκοτίσθη ἡ Πύλος ὑπὸ τῶν ὁμόρων Κορώνης καὶ Μεθώνης, μέχρις οὗ Φράγκαί, ὡς εἴρηται, ἐκτίσαν τὸ παρὰ τὴν πολίχνην φρούριον καὶ εἶτα τὴν πολίχνην, ἣτινα κατόπιν ἐκλήθησαν Ναβαρρίνον ἀπὸ τῶν ἐκ Ναβάρρας μισθοφόρων τῶν ἐγκαθιδρυθέντων ἐνταῦθα τῷ 1381 (château Navarrois). Τῷ 1498 κατέλαβον οἱ Τούρκοι τὴν Πύλον παρὰ τῶν Βενετῶν καὶ ἐδέσποσαν αὐτῆς ἔκτοτε πλὴν βραχειῶν διακοπῶν, δηλ. ἀπὸ τοῦ 1644 - 1648 καὶ ἀπὸ τοῦ 1686 - 1715, ὅτε ἦτο εἰς χεῖρας τῶν Βενετῶν, καὶ κατὰ τὸ 1770, ὅτε οἱ Ῥώσσοι ἐπ' ὀλίγας ἡμέρας κατέλαβον αὐτήν. Οἱ ἐπαναστάντες Ἕλληνες ἐγένοντο κύριοι τοῦ φρουρίου ἐν ἔτει 1821, ἀλλ' ἠναγκάσθησαν ν' ἀφήσωσιν αὐτὸ εἰς τὰς στρατιάς τοῦ Ἰμβραήμ. τῷ 1825 ἀποβιβάσθέντος ἐνταῦθα μετ' ἰσχυροῦ στόλου καὶ στρατοῦ καὶ τὴν Μεσσηνίαν ἐντεῦθεν ἡρημώσαντος. Γνωστὸν τέλος εἶναι τὸ διάσημον γεγονός τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1827, ὅτε ὁ ἐξ 82 πολεμικῶν πλοίων καὶ 2000 κανονίων τουρκοαιγυπτιακὸς στόλος κατεναυμαχήθη καὶ κατεστράφη ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τὸν Κόδριγκτων ἠνωμένου στόλου τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ῥωσσίας, ἐκ μὲν τῶν Τούρκων κατα-

στραφέντων 53 πλοίων καὶ 6000 στρατιωτῶν, ἐκ δὲ τῶν Εὐρωπαϊῶν φονευθέντων 172 καὶ τραυματισθέντων 470. Τὸ ἐπόμενον ἔτος παρέλαβε τὴν Πύλον ὁ Μαιζὼν ἀναγκάσας τὸν Ἰμβραήμ. νὰ φύγῃ καὶ εἶτα παρέδωκεν αὐτὴν εἰς τὸ ἐλεύθερον πλέον Ἑλληνικὸν Βασίλειον.

Τὸ δ' ἐπὶ τοῦ Κορυφασίου μεσαιωνικὸν φρούριον, τὸ ἄλλως πρὸς διακρίσιν τοῦ παρὰ τὴν νῦν παλίχνην Παλαιὸν Ναβαρρίνον ἢ Παλαιόκαστρον καλούμενον. εἶναι ἀρχαιότερον ἐκείνου, ὑπὸ τῶν Φράγκων ἐπίσης, ὡς φαίνεται, κτισθὲν πρὸς διαμονὴν τῶν ἐκεῖ ἀρχόντων μετὰ τοῦ στρατοῦ τῆς κατοχῆς πρὸ τῆς κτίσεως τοῦ ἄλλου, ἐπισκευασθὲν δ' ὑπὸ τῶν Βενετῶν.

Β' ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΥΛΟΥ

Ὁ ἱστορικὸς καὶ ἑξοχος λιμὴν τῆς Πύλου ἔχει μεγάλην ἔκτασιν καὶ φαίνεται ὡς κόλπος, κλείεται δ' ἀπὸ δυσμῶν ὑπὸ τῆς ἐπιμήκους νήσου Σφακτηρίας, ἣτις ἔχει μῆκος μὲν ἀπὸ Β. καὶ Ν. 4400 περίπου γαλλικῶν μέτρων, πλάτος δ' ἀπ' Α. πρὸς Δ. κατὰ μέσον ὅρον 600 μέτρων. Τῆς Σφακτηρίας μέρη θεωροῦνται διὰ γεωλογικοὺς λόγους ἢ καὶ ὑπὸ τῆς βίας τῆς θαλάσσης ἀπ' αὐτῆς ἀποσπασθέντα τὰ δύο πρὸς Ν. αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον τοῦ λιμένος κείμενα νησίδρια Νεληχήμεπα (ἢ Στενὴ Πέτρα) καὶ Φανάρι (ἐκ τοῦ ἐν αὐτῇ φανοῦ), ὧν ἡ τελευταία ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων καλεῖται Πύλος. Μεταξὺ λοιπὸν τοῦ Φαναρίου καὶ τῆς χέρσου σχηματίζεται ἡ ΝΔ. μεγάλη εἴσοδος εἰς τὸν λιμένα τῆς Πύλου, ἡ καὶ κυρία εἴσοδος, διότι ὑπάρχει καὶ ἄλλη εἴσοδος τεναγώδης εἰς τὸν αὐτὸν λιμένα ἀπὸ τῶν ΒΔ. μεταξὺ Σφακτηρίας καὶ Κορυφασίου, Συκιά καλουμένη. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἔχομεν διαφωνίαν τοῦ Θουκυδίδου (Δ' 8) πρὸς τὴν πραγματικότητα· διότι ἡ μὲν νῆσος Σφακτηρία κατὰ μὲν τὸν ἱστορικὸν εἶναι μακρά, 15 σταδίων ἀρχαίων (2880 γαλ. μέτρων), πράγματι δέ, ὡς εἴρηται, 24 σταδίων (4400 γαλ. μέτρων), ἡ δὲ βορεία εἴσοδος τοῦ λιμένος κατὰ μὲν τὸν Θουκυδίδην ἐχώρει δύο πλοῖα, νῦν δὲ μόνον εἰς μικρὰ πλοιάρια εἶναι διαβατή, ἡ δὲ νοτιά τέλος ἡ μεγάλη εἴσοδος τοῦ λιμένος κατὰ μὲν τὸν ἱστορικὸν ἐχώρει 8 μέχρις 9 ναῦς ὁμοῦ εἰσερχομένας, νῦν δ' ἔχει εὐρύτητα 1400 μέτρων, ἥτοι πολὺ μεγαλυτέραν· οὐδ' εἶναι δυνατὴ κατὰ Bursian ἡ παραδοχὴ ὅτι νῦν καὶ ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ λιμένος σὺν τῷ χρόνῳ ηὔρυνθη οὐδ' ὅτι ἡ νῆσος Σφακτηρία ἐμηκύνθη. Τὸ ζήτημα λοιπὸν κατ' αὐτὸν λύεται διὰ τῆς παραδοχῆς ὅτι ὁ Θουκυδίδης δὲν ἐξιστόρησε

τὰ ἐν Πύλῳ αὐτὸς ἰδὼν τὰ τοπία αὐτῆς, ἀλλὰ παρέλαβε ταῦτα παρὰ διηγητοῦ, ὅστις ἐπλανήθη ὡς πρὸς τὰς ἀποστάσεις.

Κατὰ τὴν παραλίαν ἐκείνην ἀρχαιοτάτα ἦσαν πολλαὶ νῆσοι κατὰ σειράν, ἦτοι ἡ Σφακτηρία, τὸ Κορυφάσιον καὶ ὁ βουνὸς τοῦ προφήτου Ἑλίου τοῦ Πετροχωρίου· ἀλλ', ὅπως καὶ ἐν ἄλλαις ἀκταῖς τῆς δυσμικῆς Πελοποννήσου συνέβη, ἤδη πρὸ τοῦ Ὀμήρου καὶ ἐκ γεωλογικῶν λόγων τὸ μὲν Κορυφάσιον καὶ ὁ βουνὸς τοῦ προφήτου Ἑλίου προσχωσθέντα ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἠνώθησαν μετὰ τῆς ξηρᾶς καὶ ἀπετέλεσαν χερσονήσους καὶ ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν τὸν κόλπον τῆς Βοῖδοκοιλίας, ἐκ δὲ τοῦ πάλαι συμπλέγματος νήσων ἀπέμειναν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν ἀρχαίων χρόνους καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐν μὲν τῷ λιμένι τῆς Πύλου ἡ μικρὰ νησίς ἡ νῦν καλουμένη Χελωνάκι, πρὸς Δ. δ' αὐτοῦ ἡ μεγάλη νήσος Σφακτηρία ἡ Σφαγία καὶ ἡ ἐγγὺς πρὸς Ν. αὐτῆς Πύλος (τὸ νῦν Φανάρι), ἣτις ὅμως φαίνεται ὅτι οὐδὲν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὄνομα ἴδιον ἔφερεν, ἀπεσπάσθη δὲ πάντως κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀπὸ τῆς Σφακτηρίας, ὡς καὶ ἡ ἐγγὺς αὐτῆς βραχίδης νήσος Νεληχήμεπα. Κατὰ ταῦτα «αἱ Σφαγίαι» παρὰ Ξενοφῶντι (Ἑλλ. 6, 2, 31) εἶναι ἡ Σφακτηρία καὶ ἡ Πύλος, αἱ δὲ «tres Sphagiae ante Pylum» αἱ ἀναφερόμεναι παρὰ Πλινίου (N. H. IV, 12, 55) εἶναι προφανῶς ἡ Πύλος, ἡ Σφακτηρία καὶ τὸ Χελωνάκι.

Τὸ Κορυφάσιον λοιπὸν γεωλογικῶς φαίνεται ὅτι ἦτο ἐκπαλαι νήσος, καθὼς καὶ ὁ βουνὸς Ἁγ. Ἑλίου τοῦ Πετροχωρίου, διότι ἀπειρος στοιβάς ἄμμου κεῖται ἤδη κατὰ χώραν καὶ πρὸς Α. τοῦ Κορυφασίου καὶ πρὸς Α. τοῦ ἄλλου βουνοῦ ἐν τῇ θέσει Σκαλίτσα, ἐνθα νῦν ἡ πληθὺς τῶν μνημάτων, περὶ ὧν κατωτέρω. Κατὰ ταῦτα τὸ νῦν ἰχθυοτροφεῖον (κοινῶς Διδάρι)—τὸ κεῖμενον πρὸς Α. τοῦ Κορυφασίου καὶ πρὸς Β. τοῦ λιμένος τῆς Πύλου καὶ ἀποτελοῦν λιμνοθάλασσαν χωριζομένην δι' ἀμμώδους μεσοτοίχου ἀπὸ τε τοῦ λιμένος καὶ ἀπὸ τοῦ κόλπου τῆς Βοῖδοκοιλίας, ἀνοιγόμενον δὲ κατὰ Μάιον χάριν τῆς ἰχθυοτροφικῆς αὐτοῦ ὑπηρεσίας δι' αὐλακος τεχνητῆς πρὸς τὸν λιμένα τῆς Πύλου παρὰ τὸ Κορυφάσιον—ἀρχαιοτάτα ἦτο θάλασσα, ἣτις συνέχετο πρὸς τε τὸν λιμένα τῆς Πύλου καὶ τὴν Βοῖδοκοιλίαν, σὺν τῷ χρόνῳ δ' ἐνεκα τῶν θαλασσιῶν προσχώσεων ἐγένετο λιμνοθάλασσα ἡ ἀμμώδης πεδιάς, διὰ τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης ἐκβαθυνθεῖσα εἰς λιμνοθάλασσαν χάριν τῆς ἰχθυοτροφίας. Ὡς ἔχει δὲ νῦν, ἦτο περίπου καὶ ἐπὶ τῶν ὀμηρικῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Αἱ πελώρια δὲ στοιβάδες τῆς λεπτοτάτης θαλασσίας ἄμμου αἱ

περικαλύπτουσαι ἀπελπιστικῶς τοὺς χώρους τούτους παρὰ τὴν ἀκτὴν καὶ τὸ ἰχθυοτροφεῖον δίδουσι καὶ νῦν τὴν εἰκόνα τῆς ἀμμώδους Πύλου, ὡς ὀνομάζει αὐτὴν ὁ Ὅμηρος. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι τὰ χωρία τῆς Ἰλιάδος καὶ τὰ πλεῖστα τῆς Ὀδυσσεΐας προσαρμόζονται μᾶλλον πρὸς τὴν τριφυλιακὴν Πύλον (παρὰ τὸ νῦν χωρίον Καλλιδοναν τοῦ δήμου Ἀρῆνης τῆς ἐπαρχίας Ὀλυμπίας κειμένην) ὡς τὴν Πύλον τοῦ Νέστορος, καὶ τοῦτο ὑποστηρίζει καὶ ὁ Στράβων καὶ ὁ Κούρτιος καὶ πρὸς τοῦτοις συμφωνῶ καὶ ἐγὼ ἐν τοῖς Ἑλλειακοῖς μου (σ. 74 καὶ 201). ἀλλ' οἱ λοιποὶ γεωγράφοι καὶ ἡ κοινὴ τῆς ἀρχαιότητος γνώμη κλίνουν ἐπὶ τῆς μεσσηνιακῆς ὡς πατρίδος τοῦ Νέστορος· ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ ἴδιον θέμα πρὸς συζήτησιν.

Τακτικαὶ ἀνασκαφαὶ γινόμεναι ἐν τῇ λωρίδι μεταξὺ λιμνοθαλάσσης καὶ λιμένος Πύλου, καὶ μάλιστα θέρους, ὅτε χαμηλοῦνται τὰ ὕδατα τοῦ Διθαρίου, θέλουσι προαγάγει πολλὰ εἰς φῶς ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴν Πύλον, καθὼς καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς Βοΐδοκοιλίας καὶ ἐκεῖθεν αὐτῆς πρὸς τὴν Σκαλίτσαν. Νῦν ἐπὶ τῆς λωρίδος μεταξὺ Διθαρίου καὶ λιμένος ἐπιπολῆς εἶναι λείψανα τοῦ φραγκικοῦ ἢ βενετικοῦ ὑδραγωγείου, δι' οὗ ἐκ τῶν πρὸς Α. βουνῶν διωχτεύετο ὕδωρ εἰς τὰς ΝΑ. ὑπωρείας τοῦ Κορυφασίου, ἐνθα νῦν εἶναι φρέαρ μὲ ὑφάλμυρον ὕδωρ παρὰ τὴν μποῦκαν τοῦ Διθαρίου, δηλ. τὴν τεχνητὴν αὐτοῦ ἐξοδὸν εἰς τὸν λιμένα.

Τὸ Κορυφάσιον.

Τὸ Κορυφάσιον συγκεντροῖ ἐν ἑαυτῷ καὶ τὰς ὁμηρικὰς τοῦ Νέστορος κράτους παραδόσεις καὶ τὰς τῆς ἱστορικῆς Πύλου καὶ τῆς Πύλου τοῦ Πausανίου καὶ τοῦ φραγκικοῦ Παλαιοκάστρου καὶ πάσης ἐποχῆς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Τοῦ Κορυφασίου λοιπὸν τούτου βουνοῦ ἡ μὲν ἀπ' Α. πλευρὰ εἶναι καθετωτάτη καὶ ἀποτομωτάτη, ἡ δ' ἀπὸ Β. ἐπίσης ἀπότομος, ἀλλὰ πῶς πλαγία, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἰσχυρῶς ἐπικλινὴς καὶ ἡ νοτιὰ ἡρέμα ἐπικλινὴς· ἀλλ' ἡ ἀκτὴ εἶναι ἀποκρημνοτάτη καὶ ἀπὸ τῆς Συκιᾶς καὶ ἀπὸ τῆς Βοΐδοκοιλίας καὶ ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἔχουσα παρὰ τὴν θάλασσαν βράχους πανταχοῦ καθετοὺς ἀπὸ 5 μέχρις 20 μέτρων ὕψους. Τὰ δὲ τείχη, ἅτινα περιέφρασσον τὸ Κορυφάσιον, ἀπ' ἀνατολῶν μὲν καὶ βορρᾶ δὲν ὑπῆρχον διὰ τὸ ὑπερύψηλον, κάθετον καὶ ἄβατον τοῦ βράχου, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ νότου καὶ δυσμῶν. Ἀπὸ τῆς κορυφῆς λοιπὸν τοῦ βουνοῦ κατὰ τὴν ΒΔ. πλευρὰν ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ βράχου κατήρ-

χοντο εἰς τὴν θάλασσαν ἐπὶ τῆς ἀποτόμως ἐπικλινούσας κατωφερείας (κατὰ τὴν διεύθυνσιν ΒΑ· ἰδὲ σχῆμα) εἰς διάστημα 50 περίπου μέτρων· τῶν τειχῶν τούτων εὐρίσκονται λείψανα παρὰ μὲν τὴν θάλασσαν πελασγικά καταφανῆ ἐν τρισὶ σημείοις, ἐν οἷς μόνον οἱ θεμελῖοι λίθοι ἀπομένουσιν, ἀνωτέρω ὁμῶς πρὸς τὴν κορυφὴν καὶ καταφανῶς συνεχόμενα, πολλαχοῦ δὲ καὶ μέχρι τριῶν μέτρων ὕψους διατηρούμενα, ἀλλὰ ταῦτα πλέον εἶναι τείχη ἀνευ ἀρχιτεκτονικῆς ἀξίας καὶ ἐκ λίθων ὡς ἔτυχε συντηρησμένων, ταῦτα δ', ὡς νομίζω, εἶναι τὰ πρόχειρα τοῦ Δημοσθένους τῷ 425 π. Χ. κτισθέντα ἐπὶ τῶν πελασγικῶν θεμελίων, ἐπειδὴ τὰ πελασγικά τείχη εἶχον, ὡς εἴρηται, καταστρέψει οἱ Σπαρτιᾶται κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Μεσσηνίας. Ἐνδοθεν τῶν τειχῶν τούτων, ἥτοι πρὸς Ν. καὶ εἰς 10 περίπου μέτρων ἀπόστασιν (ἐν θέσει η τοῦ σχήματος), ὑψοῦνται παραλλήλως ἄλλα τείχη προφανῶς πελασγικά (πολυγωνικά, μὲ μεγάλους λίθους κλ.) μετὰ νεωτέρας τινὸς ἐπισκευῆς, παρ' οἷς ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ παμμέγιστοι πελώριοι λίθοι· ἀλλὰ τούτων μικρὸν μόνον μέρος σφῆται εἰς μῆκος μέχρι 10 μέτρων καὶ εἰς ὕψος μέχρι 4 μέτρων· φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἐνταῦθα διὰ τὸ μᾶλλον εὐπρόσβλητον ἦτο διπλῇ σειρᾷ τειχῶν, ἀμφοτέρων πελασγικῶν μὲ τὰς νεωτέρας ἐπισκευάς· καὶ τὰ μὲν ἐξωτερικὰ ἔχουσι πάχος 2 μέτρων, τὰ δ' ἐσωτερικὰ 3 περίπου μέτρων. Κατόπιν τὰ τείχη ἠκολούθουν τὴν παραλίαν κατὰ τὴν διεύθυνσιν αβγδε, ἀλλ' αὐτῶν ἔχνη πολλὰ δὲν διεσώθησαν, παρασυσθέντων σὺν τῷ χρόνῳ, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τῆς θαλάσσης ἢ καὶ χρησιμοπονηθέντων ἀλλαχοῦ τῶν λίθων αὐτῶν· διατηροῦνται ὁμῶς πολλαχοῦ, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν θέσιν θι, ἥτοι κατὰ τὴν ΝΔ. πλευράν, τὰ λαξεύματα τῶν φυσικῶν βράχων, ἐφ' ὧν ἐκτίσθησαν τὰ τείχη· τὰ λαξεύματα δὲ ταῦτα φαίνονται ὡς δρόμος ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ ὡς τοιοῦτος παραλιακὸς δῆθεν ἀτόπως ἐχαρκτηρίσθη ὑπὸ τινων, ἐν ᾧ δὲν εἶναι προφανῶς εἰ μὴ βάσις τῶν τειχῶν· ἀλλ' ἐν τῇ ΝΑ. γωνίᾳ, ἥτοι κατὰ τὴν θέσιν δ, τὰ τείχη ἐκτίσθησαν ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ βράχου ἐν τῇ ἀνωφερείᾳ μέχρι τοῦ σημείου ε, ὁπόθεν μέχρι τοῦ λ καὶ β δὲν ἦτο, ὡς εἴρηται, ἀνάγκη τειχῶν διὰ τὸ ἐξωθεν ἀποτομώτατον τοῦ βουνοῦ· ἐν δὲ τῇ θέσει δ ε ἔχομεν νῦν καὶ ἱκανὰ ἔχνη βενετικοῦ τείχους πρὸς προστασίαν τῆς ΝΑ. εἰσόδου εἰς τὸν περίβολον τοῦ βουνοῦ· ὥστε ὁ ἀρχαῖος περίβολος τῶν τειχῶν τοῦ Κορυφασίου βουνοῦ εἶναι κατὰ τὴν διεύθυνσιν βαθιγδε, ἐν ᾧ ἔχομεν σαφῆ ἔχνη πελασγικῶν τειχῶν καὶ τοῦ δημοσθενείου πιθανῶς ὀχυρώματος, οὐχὶ δὲ καὶ σαφῆ ἔχνη ἰσοδομικῶν τειχῶν· καὶ κατὰ τὴν Ν. πλευράν, κατὰ τὰς θέσεις γ δ, ἔχομεν σημεία

λαξευμάτων ἐπὶ τοῦ βραχώδους ἐδάφους πρὸς θεμελίωσιν τῶν τειχῶν· σημεία δ' ὁμῶς ἀποβάθρας οὐδαμοῦ ἔχομεν οὐδὲ θὰ ἦτο τοιαύτη, ἀφοῦ πανταχοῦ ἡ παραλία ἦτο ἀποκρημνοτάτη.

Ζήτημα εἶναι ἂν ὅλος ὁ ἐντὸς τῶν ἄνω ῥηθέντων τειχῶν χώρος ἦτο ἀκρόπολις ἢ ἂν ἡ κορυφή μόνον, ἐνθα περίπου νῦν τὸ φραγκικὸν φρούριον ἐν θέσει βλῆμο τοῦ πίνακος, ἦτο τοιαύτη, τὸ δ' ἄλλο περιεχόμενον κάτω πόλις, σημεία δ' ἐσωτερικῆς ἀκροπόλεως οὐδαμοῦ εὐρέθησαν, καταστραφείσης, ἂν ὑπῆρχεν, ἔνεκα τοῦ φραγκικοῦ φρουρίου. Κατ' ἐμὲ πιθανῶς ἐπὶ μὲν τῶν νεστορείων χρόνων ἡ κορυφή ἐχρησίμευεν ὡς ἀκρόπολις καὶ τὸ λοιπὸν ὡς κάτω πόλις, κατόπιν ὁμῶς, ὅτε ἀνεκτίσθη ἡ πόλις ἐπὶ τοῦ Ἐπαμινώνδου καί, ὡς φαίνεται, ἀρκούντως ηὐρύνθη, τότε ὅλος ὁ περίβολος τοῦ Κορυφασίου ἦτο ὠχυρωμένος ὡς ἀκρόπολις, ἡ δὲ κάτω πόλις ἦτο πρὸς Α. καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ. Ἐπίσης δὲ πιθανώτατα ὁ περίβολος οὗτος ἀπετέλεσε καὶ τὸ ὠχύρωμα τοῦ Δημοσθένους τοῦ 425 π. Χ., τοῦ ἀρχαιοτέρου περιβόλου καταστραφέντος ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν.

Καθ' ἅπαν τὸ Κορυφάσιον ὑπάρχει σωρεία κεράμων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων, ἀλλὰ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, ἐν θέσει ικπγ, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι ἀρκούντως ἐπίπεδον, διασφύζοντα: ἱκανὰ θεμέλια οἰκοδομημάτων καὶ ἐν γένει ζωντανὰ σημεία ἀρχαίου κατοικισμοῦ, ἀγνοῶ τίνος ἐποχῆς, διότι εἶναι κεχωσμένα, εὐρέθησαν δ' ἐνταῦθα καὶ ποικίλα ἀρχαῖα νομίσματα· ἐνταῦθα νομίζω ὅτι μία καλὴ ἀνασκαφὴ καὶ ἔρευνα θ' ἀποκαλύψῃ ὁμηρικὸν κατοικισμὸν.

Τὸ φραγκικὸν φρούριον σφύζεται σχεδὸν ὁλόκληρον. Εἶναι ὡς τὰ λοιπὰ τοιαῦτα ἐν Ἑλλάδι, μὲ περίβολον ὑψηλόν, μὲ πολεμήστρας καὶ τοξότας ἐπὶ τῆς κορυφῆς καὶ μὲ δρόμους ἐνδον τῆς κορυφῆς καὶ ἐπ' αὐτῆς πανταχοῦ καὶ μὲ κλίμακας πρὸς ἀνάβασιν εἰς αὐτήν, μὲ πύργους κατὰ τὰς γωνίας, κλπ. Διαιρεῖται δ' εἰς δύο διαμερίσματα, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ, τὸ ἀνώτατον ἐπὶ τῆς ὑψίστης κορυφῆς τοῦ Κορυφασίου καὶ πρὸς Β. τοῦ ὅλου φρουρίου, ὅπερ εἶναι καὶ τὸ μικρότερον καὶ ὠχυρότερον, οἶονεὶ ἡ ἀκρόπολις τοῦ ὅλου, καὶ τὸ χθαμαλότερον ἐπὶ τῆς πρὸς Ν. τοῦ ὅλου ἐλαφρᾶς κλιτύος. Ἐνδον ἀμφοτέρων εἶναι σωρεία οἰκοδομημάτων κατερριμμένων καὶ ἐντὸς τοῦ ὑψηλοτέρου αὐτῶν ἀρκεταὶ δεξαμεναὶ θολωταὶ μετὰ τοῦ συνήθους σχήματος τῶν φραγκικῶν τοιούτων ἐν Χλεμουτσίῳ, Ποντικοκάστρῳ καὶ ἄλλαχοῦ. Ἐχει ἑκτασιν ἐν συνόλῳ 50 περίπου στρεμμάτων καὶ εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ που μικρότερον τοῦ νέου βενετικοῦ παρὰ τὴν νῦν Πύλον φρουρίου. Ἐν δὲ τῷ μέσῳ τοῦ νοτίου τείχους

καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ πρὸς Α. τῆς μεγάλης αὐτοῦ κατὰ τὸ ο ἐξωτερικῆς πύλης παρὰ τὰ θεμέλια τοῦ τείχους ἐν θέσει μ. (ιδεὶ σχῆμα) διατηροῦνται καλῶς τὰ θεμέλια τετραγώνου ἀρχαίου οἰκοδομήματος (ἴσως πύργου, ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὑπὸ τὸ νῦν φραγκικὸν φρούριον ὑπῆρχεν ἀρχαῖον τείχος περιττέγον τὴν κορυφὴν τοῦ Κορυφασίου) ἀρίστης ἰσοδομικῆς τέχνης καὶ ὁμοιοτάτου πρὸς τὰ ἐπαμινώνδεια οἰκοδομήματα τῆς Μεσσήνης.

Τὸ βόρειον διαμέρισμα τοῦ Κορυφασίου τὸ μεταξὺ τῶν σημείων βαχυτσω (ιδεὶ σχῆμα) θέτω ἐκτὸς τοῦ κυρίου περιβόλου καὶ τοῦ τοῦ Δημοσθένους, ἀλλ' ἢ χερσόνησος αὕτη ἢ βραχὺδης καὶ χθαμαλὴ (περὶ τὰ 20 μέτρα ὑπὲρ τὴν θάλασσαν) παρέχει σημαντικώτατα σημεία καὶ ἔχνη ἀρχαίας ζωῆς. Πλὴν τῆς ἀπειρίας τῶν κεραμείων καὶ ἀγγειωδῶν συντριμμάτων, ὧν βρίθκει ὁ χῶρος, ἔχομεν ἐν πρώτοις κατὰ τὴν διεύθυνσιν σφα θεμέλια ἐνὸς μακροῦ τοίχου κτισθέντος, ὡς φαίνεται, πρὸς ἰσοπέδωσιν τοῦ ἐδάφους ἢ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγοῦσης ἐκ τῶν ἐκτὸς τοῦ Κορυφασίου πρὸς τὴν κατὰ τὸ β πύλην τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους· κατ' αὐτὴν δὲ τὴν χερσόνησον καὶ περὶ τὰ σημεία χφυτ ἔχομεν πολλὰ χροῦ πελασγικῶν τειχῶν θεμέλια, ἐνιαχοῦ δέ, καὶ μάλιστα κατὰ τὸ σημεῖον υ, καὶ ἰσοδομικῶν· ἐπίσης δ' ἔχομεν καὶ πολλὰ ἔχνη οἰκοδομημάτων, κατὰ δὲ τὸ σημεῖον τ, ὅπου ἐν τῷ ἀποκρήμνῳ τῆς ἀκτῆς ὑπάρχει, πρὸς τὸν κόλπον τῆς Βοῖδοκοιλίᾳς πλέον, καὶ σμικρότατός τις ὀρμίσκος, ἐκεῖ, λέγω, σώζονται ἀσκαφεῖς τινες καταβάσεις πρὸς τὴν θάλασσαν ἐκτὸς τοῦ τείχους· ὥστε ἐν τῷ ὅλῳ τούτῳ τῷ ἐκτὸς τῶν κυρίων τειχῶν διαμερίσματι ἔχομεν προφανῆ ἔχνη καὶ προϊστορικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐποχῆς, καὶ ἀγόμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ τεμάχιον τοῦτο διὰ τείχους παρὰ τε τὴν θάλασσαν καὶ ἀπ' Α. ἀγομένου κατὰ τὴν ῥάχιν πρὸς τὸ σπήλαιον τοῦ Νέστορος, ἥτοι κατὰ τὴν διεύθυνσιν σλ, ἀπετέλει οἶον· προεῖσοδον εἰς τὸν κυρίως περίβολον ἢ καὶ προάστειον αὐτοῦ μὴ περιληφθὲν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὸν κυρίως περίβολον καὶ διότι εἶναι εὐπροσβλητότερον, καὶ μάλιστα ἀπ' Α., καὶ διότι ἡ ἔκτασις τοῦ ὅλου θὰ ἐγένετο οὕτως ὑπερτέρα τοῦ δέοντος. Ἐνταῦθα δέον νὰ γείνωσιν εὐρεῖαι ἀνασκαφαί, καὶ μάλιστα ἄνωθεν τοῦ τοίχου αψς, ὅπου εἶναι σπουδαῖα λείψανα οἰκοδομημάτων ἀρχαίων καὶ πληθὺς κεράμων.

Τὸ δὲ σπήλαιον τοῦ Νέστορος λεγόμενον καὶ κείμενον κατὰ τὴν θέσιν ω, δηλ. ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τῆς ἀποκρήμνου ἀνόδου ἀπὸ τῆς Βοῖδοκοιλίᾳς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ Κορυφασίου, εἶναι κωνοειδὲς ἐνδοθεν μὲ μικρὰν ὀπὴν πρὸς τὰ ἄνω καὶ μὲ μίαν μεγάλην θύραν πρὸς τὰ ἐκτὸς βλέπουσαν πρὸς

Α. ὁ βράχος αὐτοῦ εἶναι ἐκ τιτανολίθου καὶ οὐδὲν παρέχει τὸ θαυμαστόν· πιθανῶς ἦτο προϊστορικὸς τάφος συληθεὶς, ὡς καὶ οἱ ἐν Μυκῆναις· ἐπιγραφὴ ἀρχαία δὲν φαίνεται· που οὐδὲ σταλακτῖται ἄνω εἶναι καταφανεῖς, ὡς ὁ Bursian καὶ Baedeker καὶ ἄλλοι ἀναφέρουσι· στάζει ὁμοῦς ὕδωρ ἐκ τῶν ἄνω τοῦ σπηλαίου εἰς πολλὰ σημεῖα καὶ κατ' αὐτὸ τὸ θέρος (5 Ἰουνίου ἐγὼ εἶδον αὐτό). Ἐν γένει τὸ σπήλαιον τοῦτο, εἰς ὃ συγκεντροῦνται τόσαι μυθικαὶ παραδόσεις, ὅτι δηλ. ἐν αὐτῷ ἐκρυψεν ὁ Ἡρακλῆς τὰς ἀπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος κλαπίσας βοῦς καὶ ὅτι ἐνταῦθα ἦτο ὁ στάβλος τῶν βοῶν τοῦ Νηλεῖος καὶ τοῦ Νέστορος κατὰ τὰς πληροφορίες τοῦ Πausανίου (Μεσσην. 36), δὲν παρουσιάζει σήμερόν τι τὸ ἐκτακτον ἐκτὸς τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ δυσπροσίτου.

Ὁ βουνὸς τέλος τοῦ Κορυφασίου ὁ ἀποτελούμενος ἐκ πετρώματος καθαρῶς τιτανολιθικοῦ εἶναι καὶ πλήρης κατίνων, σφάκων καὶ σφακομήλου, ἐξ οὗ εὐωδιάζει.

Ἐκτὸς τοῦ Κορυφασίου.

Κατὰ τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ Κορυφασίου καὶ ἐκτὸς καὶ κάτωθεν τῶν ῥηθέντων τειχῶν ἀμέσως ἐν τῇ ὑπώρειξ εἶναι λελαξευμένη ἐπὶ τοῦ βράχου δεξαμενὴ μήκους 3 μέτρων περίπου, πλάτους 1 $\frac{1}{2}$ μ. καὶ ὕψους 2 μ. περίπου, προφανῶς ἀρχαία· ἐγγὺς δ' αὐτῆς πρὸς Β. εἶναι φρέαρ ὑφαλμύρου ὕδατος χρησιμοποιούμενον νῦν ὑπὸ τῶν ἐγγὺς τοῦ ἰχθυοτροφείου· ὑπὸ δὲ τὴν ΝΑ. γωνίαν τῶν τειχῶν τοῦ περιβόλου τοῦ Κορυφασίου ἐν τῇ ἀκτῇ καὶ ἐνθα λήγει ἡ στενότης τῆς Συκιᾶς καὶ ἄρχεται ὁ μέγας λιμὴν, ἥτοι κατὰ τὴν θέσιν Β, εἶναι ἵχνη τείχους προφανῆ ἐν τῇ ἀβαθεῖ θαλάσῃ ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ βράχου καὶ διευθυνόμενα πρὸς Α., δηλ. πρὸς τὴν λωρίδα μεταξὺ λίμνης καὶ ἰχθυοτροφείου, περαιτέρω δ', ὅπου νῦν ἡ δυσμικωτέρα μποῦκα τοῦ ἰχθυοτροφείου, εἶναι καὶ ἄλλοι μεγάλοι οἰκοδομικοὶ λίθοι. Πιθανῶς πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τοῦ τείχους τῆς ἱστορικῆς κάτω πόλεως. Ἐπίσης δ' ἐκεῖ, ὅπου τὰ ὕδατα εἶναι πολὺ τεναγώδη, εἰς τὸ πρὸς Α. τέρμα τῆς διώρυχας τῆς Συκιᾶς, διακρίνουσιν οἱ λεμβοῦχοι ὑπὸ τὴν θάλασσαν θραύσματα γεφύρας, ἥτις ἦναι τὴν ἡπειρον μετὰ τῆς Σφακτηρίας, κατὰ τὴν διεύθυνσιν ΒΔ, καὶ ὅτι τὰ λείψανα ταῦτα κυρίως καθιστῶσι τὴν Συκιὰν ἀβατον εἰς πλοῖα. Νοτιοανατολικώτερον δὲ τῆς γεφύρας ταύτης διακρίνονται καλῶς ἐν τῷ πυθμένι τὰ ναυάγια μεγάλου πλοίου ἐκ τῆς ναυμαχίας τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1827 μετὰ φυκῶν ἐπ' αὐτῶν προσκεκολλημένων.

Παρά τὸ ἄνω φρέαρ καὶ ἐν ταῖς πέριξ λείψανα οἰκοδομημάτων ἀσβεστωτῶν πολλὰ εἶναι. Ἐκεῖθεν δ' ἀκολουθοῦντες τὴν ὁδὸν ἀπὸ Ν. πρὸς Β. κατὰ τὴν Α. ὑπώρειαν τοῦ ἀποτομώτατα ἐκεῖ κοπτομένου Κορυφασίου καὶ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ ἰχθυοτροφείου, ὁδὸν ἐν πολλοῖς καλδιριωμένην, φθάνομεν πρὸς τὴν Βοῖδοκοιλίαν, πρὸ τῆς ὁποίας συναντῶμεν ἀνυποφόρους ἀμμοστοιβάδας καὶ δυσκολώτατα βαδίζομεν· ἡ ἄμμος εἶναι ἢ συνήθης λεπτὴ τῶν παραλίων καὶ ἔχει καλύψει ὅλον τὸν χῶρον ἐν ταῖς ἀκταῖς τῆς Βοῖδοκοιλίας καὶ τὸν χῶρον μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ ἰχθυοτροφείου, ὡς καὶ τὴν λωρίδα μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ λιμένος, καὶ αὕτη βεβαίως ἐχαρακτήρισε παρ' Ὀμήρῳ τὴν ψαμμόεσσαν Πύλον.

Ὁ κόλπος τῆς Βοῖδοκοιλίας εἶναι μικρὸς καὶ ἀβαθής, ἡ δ' εἰσόδος αὐτοῦ στενουμένη ὑπὸ τῆς ΒΑ. μικρᾶς χερσονήσου τοῦ Κορυφασίου, περὶ ἧς ἄνω εἴρηται, καὶ τῆς νοτίας προβολῆς τοῦ βουνοῦ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἔχει πλάτος 250 περίπου μέτρων καὶ πρὸς τὴν χερσόνησον τοῦ Κορυφασίου ἔχει βραχῶδεις τινὰς σκοπέλους· τοιοῦτοι δὲ βραχῶδεις σκόπελοι καὶ παρὰ τὴν Σφακτηρίαν ἐν τῷ ἀνατολικῷ τῆς Συκιᾶς, ἐνθα τὰ τῆς γεφύρας λείψανα, τρία δηλ. κοτρῶνια (μεγάλοι λίθοι) ἐγγὺς ἀλλήλων, Τούρτουρι νῦν καλούμενα.

Περιπατοῦντες τέλος ἀπὸ τῆς Βοῖδοκοιλίας πρὸς τὰ ΒΑ. καὶ κατὰ τὰς Α. ὑπώρειας τοῦ βουνοῦ προφήτου Ἡλιοῦ ἐν μέσῳ ἀφορήτου ἄμμου φθάνομεν εἰς τὸν ἀμμώδη λαιμὸν μεταξὺ τοῦ βουνοῦ τούτου καὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ πρὸς Ν. τοῦ Πετροχωρίου. Ἐνταῦθα ἐν θέσει Σκαλίτσα καὶ ἐπὶ τοῦ ἀμμώδους ἐδάφους εὐρίσκονται ἄπειροι ἀρχαῖοι τάφοι ἐκ πωρίνου λίθου οἱ πλεῖστοι, εἰ καὶ τὰ πετρώματα τῆς Σφακτηρίας, τοῦ Κορυφασίου, τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ καὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ Πετροχωρίου εἶναι τιτανολιθικά, καλύπτοντες μεγάλην ἔκτασιν κυρίως κατὰ τὸ μέσον τῶν δύο εἰρημένων βουνῶν καὶ ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς αὐτῶν ὑπώρειαις· τούτων πολλοὶ ἀνορυχθέντες παρουσίασαν ἀγγεῖα καὶ ἄλλα κτερίσματα οὐχὶ πολὺ σπουδαῖα τοῦ τετάρτου, τρίτου, δευτέρου κλ. αἰῶνος π. Χ. Ἐκεῖ δ', ὅπου νῦν ἡ σταφίς τοῦ Ζάμπακα, εὐρέθησαν καὶ ἐπιτάφιοι μαρμάρειναι ἀναθηματικά στῆλαι, ὧν μία μετηνέχθη εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις μουσεῖον, ἄλλη δὲ φυλαττομένη ἐν τῷ ἐκεῖ οἰκίσκῳ τοῦ Ζάμπακα φέρει ἐγγεγλυμμένην κάτω μὲν ἀσπίδα, ἄνω δὲ γάστραν μετ' ἀνθεμίου καὶ ἐν τῷ μέσῳ τὴν ἐπιγραφὴν **ΕΠΕΙΟΣ** τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τῶν χρόνων, οὓς ἄνω εἶπον. Ἐπίσης δ' ἐπὶ πωρίνου λίθου εἶδον καὶ ἐπιγραφὴν **ΞΟΑΝΙΟ ΑΝΤΙΠΑ** (= Ξοανίου Ἀντίπα) ἀρχαιοτέρων χρόνων. Παρὰ

τὴν ὁδὸν δέ, ἐνθα τὸ φρέαρ τοῦ κτήματος μὲ ὑφάλμυρον ὕδωρ, ἦτο κατὰ τὴν παράδοσιν ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου καὶ μέτρα τινὰ νοτιώτερον αὐτοῦ, ἐντὸς τοῦ κτήματος καὶ παρὰ τὴν ὁδόν, εἶναι τὰ θεμέλια ναοῦ ἀρχαίου, οὗ τὴν ἀνασκαφὴν ἠμποδίσεν ἡ Κυβέρνησις. Ὡστε ἐν τῇ Σκαλίττᾳ καὶ τοῖς περίξ αὐτῆς ἐπιστημονικὴ σκαφικὴ ἔρευνα πολλὰ θὰ ἀποκαλύψῃ. Ἴδου στάδιον ἐνεργείας διὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐταιρείας καὶ σχολὰς.

Σφακτηρία.

Ἀπὸ τῶν βορείων, ἦτοι ἀπὸ τῆς Συκιᾶς, ἀναβαίνει τις δι' ἀνωφερίας λίαν ἐπικλινούς καὶ θαμνοβριθοῦς εἰς τὴν ὑψίστην κορυφὴν τῆς νήσου ἐν θέσει Ζ, ἀπέναντι οὖσαν καὶ ἰσοῦσθ' πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ Κορυφασίου. Ἡ κορυφὴ δ' αὕτη τῆς νήσου εἶναι ἀκιδωτὴ καὶ περιστέφεται ὑπὸ ὀχυρωματικοῦ τείχους ἔχοντος ἀπὸ δυσμῶν καὶ δύο τετραγώνους πύργους, ὧν καταφανῆ τὰ θεμέλια· τὸ τεῖχος ὅμως τοῦτο εἶναι οὐχὶ ἐπιστημονικῶς κατεσκευασμένον, ἀλλ' οἶονε! προσωρινόν καὶ δεικνύει προφανῶς ὅτι πρόκειται περὶ τῶν προσωρινῶν ὀχυρωμάτων τῶν Σπαρτιατῶν πολιορκουμένων ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων τῷ 425 π. Χ., πρὸς Α. δὲ τῆς ὑψίστης ἀκίδας καὶ χαμηλότερον αὐτῆς μέτρα τινὰ διαπλοῦται πρᾶνές τι ἐπίπεδον ὥσει 20 στρεμμάτων ἐν θέσει Ε, ὅπερ εἶναι ἀποκρημνότατον ἀπὸ Ν. καὶ Α., ἀπὸ δὲ Δ. ἐπίσης δι' ἀποτόμου βράχου ἐνοῦται τῇ ὑψίστῃ ἀκίδι καὶ μόνον ἀπὸ Β. εἶναι πῶς προσιτόν· τοῦτο ἐπίσης εἶναι ὀχυρωμένον δι' ὁμοίων πρὸς τᾶν τειχῶν, κυρίως πρὸς Β. καὶ Δ., καὶ ἀπετέλει τὴν ἀσφαλεστάτην θέσιν τῶν Σπαρτιατῶν, εἰς ἣν καὶ κατέφυγον ἐπὶ τέλους, ὑπερασπιζομένην προσφυῶς καὶ ὑπὸ τοῦ μικροῦ ἀλλ' ὑψηλοτάτου ὀχυρώματος, τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς, οὗ ἀπετέλει τὸν μέγαν ἐξώστην. Τὰ περίξ εἶναι δυσπροσιτώτατα· παρακολουθεῖ δὲ τις ἀσφαλῶς τὰ θεμέλια τοῦ περιβολοῦ τῶν ὀχυρωμάτων τούτων. Ἐκεῖθεν ὅμως χαμηλοῦται ἡ νήσος καὶ μέχρι τοῦ νοτιωτάτου αὐτῆς σημείου ἀποτελεῖ μίαν ῥάχιν ἐπιμήκη, ἥς ἡ μὲν πρὸς τὸν λιμένα πλευρὰ εἶναι ἀποτομωτάτη, ἡ δὲ πρὸς τὴν δυσμικὴν θάλασσαν ἐπικλινής, παρέχουσα ἐνιαχοῦ καὶ ἐπίπεδον ἔδαφος, καὶ προσέτι εἶναι καὶ πῶς προσιτὴ ἀπὸ τῆς θαλάσσης. Ἀπὸ τοῦ λιμένος δὲ ἡ μόνη δυνατὴ ἀπόβασις εἶναι παρὰ τὴν Παναγοῦλαν, ἐν τῇ θέσει Η, ναὸν κείμενον ἐν τῷ μέσῳ που (ἢ μᾶλλον βορειότερον τοῦ μέσου) τῆς νήσου. Οὗτος δ' ὁ ναὸς εὐρίσκεται ἐν μικρᾷ κοιλάδι μὲ παρακείμενον οἰκίσκον ὥς κελλίον

καὶ μὲ μνημεῖον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τῶν τῷ 1827 ἐν τῇ περιωνύμφ ναυμαχίᾳ φονευθέντων Ῥώσων. Ὑπερθεν καὶ πρὸς Δ. τῆς Παναγούλας εἶναι διάσκελον χαμηλὸν (τὸ χαμηλότερον σημεῖον τῆς ὅλης βουνορράχως τῆς νήσου), ἐκεῖθεν τοῦ ὁποῖου πρὸς Δ. εἶναι ὁμαλὸν τὸ ἔδαφος καὶ ἀποτελεῖ τὴν θέσιν *Λάκκας*, ἐν θέσει Θ, ἐνθα εἶναι καὶ φρέαρ ἢ μᾶλλον πηγὴ φρέατος ἀρίστου ὕδατος καὶ οὐχὶ ὑφαλμύρου, σχετιζομένου καὶ διοχετευομένου ὑπογείως κατὰ τὴν ἐκεῖ φήμην ἐκ τοῦ ἐναντι καὶ πρὸς Α. καὶ Ν. τῆς Πύλου ὅρους τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Ἐν τῇ Παναγούλᾳ δ' εἶναι καὶ δεξαμενὴ ὑετίου ὕδατος.

Ἡ νῆσος εἶναι πλήρης σφακομήλου, ἐρείκης, ἀφάνης καὶ ἄλλων θάμνων· ἡ δ' ὑψίστη κορυφὴ τῆς νήσου, περὶ ἧς ἄνω, λέγεται κοινῶς κορυφὴ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ. Πρὸς Ν. τῆς Παναγούλας καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἀκτῇ τῆς νήσου εἶναι ἡ θέσις *Μαράνου*, ἐνθα ἐσφάγησαν πολλοὶ Ἕλληνες τῷ 1825· περαιτέρω δ' αὐτῆς πρὸς Ν. καὶ ἐπὶ τῆς βραχὺδους ἀνατολικῆς ἀκτῆς ἐπὶ λίθου εἶναι κτιστὴ λευκὴ στήλη δηλοῦσα τὸ μνημεῖον τοῦ κλεινοῦ *Σανταρόζα*. Κατὰ τὴν νοτιωτάτην τέλος ἄκραν τῆς νήσου ὀλίγον ὑπὲρ τὴν θάλασσαν εἶναι ἡ φαῖα στήλη τοῦ μνημεῖου τῶν Ἀγγλῶν τοῦ 1827 καὶ παρ' αὐτὴν ὁ τάφος τοῦ περιωνύμου *Τσαμαδοῦ*. Μεταξὺ δὲ Σφακτηρίας καὶ Φαναρίου καὶ ἐγγὺς τῆς Σφακτηρίας εἶναι ἡ στενὴ πέτρα ἢ ἄλλως *Νελιχήμπαμπα* καλουμένη, ὡς καὶ ἄλλοι τινὲς ἐγγὺς σκοπελώδεις βράχοι.

Ἡ νησίς Πύλος.

Ἡ νησίς τοῦ Φαναρίου (ἐκ τοῦ ἐπ' αὐτῆς δημοσίου φανοῦ οὕτω κληθεῖσα), ὑπὸ τῶν ξένων Πύλος καλουμένη (νῦν ἀγνοεῖται τοιαύτη ὀνομασία αὐτῆς) εἶναι πάντοθεν ἀποτομωτάτη καὶ πρὸς Β. τετραπλημένη ὑπὸ τῆς θαλάσσης, ὥστε νὰ σχηματίζῃ πύλην, φαίνεται δ' ὡς εἰς παμμέγιστος λίθος μονοκόμματος· εἶναι μικρά, ἐπάνω ὁμῶς εἶναι ἐπίπεδος μὲ ἔκτασιν 30 περίπου στρεμμάτων καὶ ἔχει ἐκεῖ τὸ περιλαμπρον μνημεῖον τῶν Γάλλων τῶν πεσόντων τῷ 1827 ἐκ παλλεύκου μαρμάρου καὶ πρὸς Ν. αὐτοῦ τὸν δημόσιον φανὸν μετὰ κατοικίας τοῦ φύλακος, ὁδηγοῦντα κατὰ τὰς νύκτας τὰ πλοῖα εἰς τὸν λιμένα· εἶναι δ' ἐκεῖ καὶ πληθὺς καπάρεως, ἧς τὸ ἄνθος εἶναι εὐωδέστατον· κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον τῆς νησίδος ταύτης ἀνεσκάφησαν πρό τινας ἀρχαῖοι τάφοι ἐκτισμένοι ἐκ κεράμων μεγάλου μεγέθους. Εἰς αὐτὴν τέλος τὴν νησίδα ἀνέρχεται τις ἀπ' Α. διὰ κλίμακος τεχνητῶς ἐπὶ τοῦ βράχου λαξευθείσης ἐξ 140 βαθμίδων.

Νεόκαστρον.

Τὸ νέον τοῦτο φρούριον, περὶ οὗ ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, εἶναι διπλάσιον τοῦ ἐπὶ τοῦ Κορυφασίου φραγκικοῦ τοῦ 13 αἰῶνος, ἐπεσκευάσθη δ' ὑπὸ τοῦ Μαιζών τῷ 1828, καὶ μάλιστα ἐκτὸς τοῦ κυρίου περιβόλου ὑπάρχουσι καὶ διαμερίσματα ποιηθέντα καὶ οὐχὶ ἐπισκευασθέντα ὑπ' αὐτοῦ. Ἔχει ἐπάλλξεις μὲ δρόμους ἐπ' αὐτῶν, πολεμήστρας, δεξαμενὴν ἐν τῷ μέσῳ, εἰς ἣν ἄγει καὶ ὕδωρ τοῦ βενετικοῦ ὑδραγωγείου τοῦ ἄγοντος τὸ ὕδωρ καὶ νῦν μακρόθεν εἰς τὴν πολίχνην τῆς Πύλου, προμαχῶνας κλπ., καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὰ λοιπὰ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἔχει καὶ τοῦτο διαμερίσματα δύο, τὸ πρὸς Α., τὸ καὶ ὑψηλότερον καὶ μικρότερον καὶ ὀχυρώτερον, καὶ τὸ πρὸς Δ., χαμηλότερον καὶ μᾶλλον ἐκτεταμένον καὶ ἀσθενέστερον, ὅπερ ψαύει τῆς θαλάσσης. Ἐκεῖ εἶναι πλεῖστα σιδηρᾶ τηλεβόλα, ὧν καὶ ἐν τουρκικὸν μὲ τὸ σῆμα τῆς ἡμισελήνου καὶ 2 ὀρειχάλκινα, πάντα παλαιά. Ἐν τούτων φυλάττεται ἐν τοῖς ΝΔ. ὑπογείοις ὡς ἐν εἰρκτῇ, διότι κατέστρεψεν ἑλληνικὸν πλοῖον μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1827, ἐνῷ πρότερον δὲν ἔβαλλε κατὰ τῶν ἠνωμένων εὐρωπαϊκῶν στόλων.

Τὸ φρούριον ἔχει καὶ πολλὰς δεξαμενάς ὑπογείους, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ χρησιμοποιεῖται νῦν ὡς φυλακαὶ καταδίκων καὶ ὑποδίκων. Ἀλλὰ τὸ κυριώτερον καὶ σπουδαιότερον αὐτῶν εἶναι ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως, καθαρῶς γοτθικοῦ ρυθμοῦ, μὲ τὰ ὀξυκόρυφα πανταχοῦ καὶ μὲ ἑλλειψιν τεμπλέου, διότι ἐκτίσθη ὡς καθολικὸς ναός, μετεβλήθη εἰς τζαμίον ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ νῦν μετεβλήθη εἰς ὀρθόδοξον ναόν. Ἔχει τρεῖς θόλους ἐν τῷ ἱερῷ, δύο κυκλικούς ἐκατέρωθεν καὶ ἓνα ἐν τῷ μέσῳ μείζονα καὶ ἡμικυκλικόν, ὁμοίως δ' ἄλλους τρεῖς καὶ ἐν τῷ νάρθηκι· ἐν δὲ τῷ ἀνδρωνίτῃ ἔχει μέγαν θόλον ἐν τῷ μέσῳ καὶ δύο ἐκατέρωθεν ἰσομεγέθεις πρὸς τοὺς μέσους τῶν ἄλλων ρηθέντων διαμερισμάτων, ἔχει δὲ καὶ τέσσαρας μεγάλους κτιστοὺς κίονας, δύο μεταξὺ ἱεροῦ καὶ ἀνδρωνίτου καὶ δύο μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ νάρθηκος· ὁ δὲ πρόναος ἔχει μεταβλήθῃ εἰς δεξαμενὴν, θέσιν κολυμβήθρας καὶ ἄλλας ἀνάγκας ἐκκλησιαστικὰς, ἐνῷ ἐν τῇ ΝΔ. γωνίᾳ σφύζεται ἔτι καὶ ὁ τουρκικὸς μιναρές· τὸ δὲ ἱερόν εἶναι τρισυπόστατον.

Ἐξωθεν τέλος τοῦ φρουρίου τούτου, πρὸς ΝΑ. τῆς νῦν πολίχνης καὶ ὅπου αἱ καμάραι τοῦ ὑδραγωγείου, τελεῖται σπουδαία ἐμπορικὴ πανήγυρις τῇ 29 Αὐγούστου περὶ τὸν ναὸν τοῦ Προδρόμου.

Αἱ ἀρχαιότητες τοῦ χωρίου Ῥωμανοῦ.

Πρὸς Α. τοῦ χωρίου Ῥωμανοῦ, κειμένου ΒΔ. τοῦ Πετροχωρίου, ἐπὶ ὑψώματος, εἶναι ἔχνη πάμπολλα ἀρχαίου βίου, ἥτοι λίθοι οἰκοδομικοί, κεράμια καὶ ἀγγείων συντρίμματα, νομίσματα καὶ τάφοι ἀπλούστεροι καὶ πενιχρότεροι τῶν ἐν Σκαλίτσῃ, οἱ πολλοὶ δὲ διὰ κεράμων μεγάλων κατεσκευασμένοι, ὧν κεράμων ἄπειροι κατὰκείνται ἐν τῷ νῦν χωρίῳ μήκους μὲν 0,80—0,90 γαλλ. μέτρων, πλάτους δὲ 0,40—0,45. Καὶ ἐν τοῖς περίξ τοῦ χωρίου καὶ πρὸς Β. αὐτοῦ καὶ πρὸς Ν. εὐρίσκονται παμπληθῆ θραύσματα καὶ τάφοι· ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις τοῦ χωρίου, ὑπὲρ τὴν ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχοντος τῆς πρὸς Δ. θαλάσσης, εἶναι ὠραία καὶ ἔχει ὕδατα λαμπρὰ φρεάτια, οὐχὶ πλέον ὑφάλμυρα. Πρὸς Α. δὲ τοῦ χωρίου καὶ ἐγγὺς αὐτοῦ ἐν λίαν ἡρέμῳ κατωφερείᾳ, ἐνθα νῦν ὁ ναὸς τῆς Φανερωμένης Παναγίας, κατὰκείνται στενοὶ στρογγύλοι ἐκ γρανίτου κίονες βυζαντινοῦ πάντως ναοῦ ἐκεῖ ἄλλοτε ἐκτισμένου, ἐφ' οὗ ὁ νῦν ναός, καὶ ἴσως κτισθέντος ἐπὶ ἀρχαίου ναοῦ, διότι ἐν τοῖς περίξ καὶ κιονόκρανα καὶ ἄλλα πολλὰ σημεῖα εὐρέθησαν καὶ πωρίνου λίθου καὶ μαρμάρου. Πρὸς Ν. δὲ καὶ ἐγγὺς τῆς θέσεως ταύτης εὐρέθησαν καὶ ἄλλα, ἴσως ἔχνη μικροῦ θεάτρου. Ἐν οἰκίαις τοῦ χωρίου εἶδον καὶ μαρμαρίνας Σφίγγας καὶ ἄλλα τινὰ λόγου ἄξια. Ἡμίσειαν δ' ὥραν ΒΔ. τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ παρὰ τὸν ποταμὸν τοῦ Ῥωμανοῦ, ὅστις πηγάζων ἄνωθεν τῆς Λιγυδίστης ἐκβάλλει εἰς τὴν θάλασσαν ΒΔ. τοῦ Ῥωμανοῦ, ἐν τῇ σταφιδαμπέλῳ τοῦ Μυλωνᾶ, εἶναι ἐρείπια μεγάλου ἀρχαίου ναοῦ μετὰ κιονοθραυσμάτων. Πρὸς Ν. δὲ τοῦ Ῥωμανοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν χιλιομέτρου περίπου ἀπ' αὐτοῦ ἐπὶ λοφίσκου ἐν θέσει Βιγλίτσα εἶναι καὶ ἄλλα ἔχνη ἀρχαίας κατοικίας.

Τὸ χωρίον Πετροχωρί ἐκτίσθη μετὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα, ἐν ᾧ τὸ τοῦ Ῥωμανοῦ (κληθὲν ἀπὸ τοῦ Τούρκου Ῥωμάν κατῇ) καὶ τὸ ἐγγὺς Ὁσμάναγα εἶναι παλαιότερα.

Γενικὸν συμπέρασμα.

Κατὰ τὰνωτέρῳ καὶ κατὰ τὴν γνώμην μου ἔχομεν σημεῖα ἀπτὰ ἀθηναϊκῆς πόλεως ἐν τῷ Κορυφασίῳ ἐκτεινομένης κατὰ πάντα τὸν βουνὸν καὶ χρησιμοποιούσης ἴσως ὡς λιμένα καὶ τὴν Βοιδοκοιλίαν. Ἀδηλὸν ἂν ταύτην τὴν πόλιν ἔβλαψαν οἱ Κρεσφοντίδαι μετὰ τὴν κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν. Ὅτι ὁμῶς κατεστράφη μετὰ τοὺς μεσσηνιακοὺς πολέμους φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ Θουκυδίδου ἦτο ἔρημος ὁ χώρος. Ἡ πόλις ἀνεκτί-

σθη βεβαίως μετὰ τὸ 369, ὅτι δηλαδὴ ἡλευθερώθη ἡ ὅλη Μεσσηνία διὰ τοῦ Ἐπαμινώνδου, ταύτης δὲ τῆς πόλεως νομίζω ὅτι εἶναι οἱ τάφοι ἐν Σκαλίτῃ καὶ ὁ ναός, τῆς δ' αὐτῆς ἐποχῆς καὶ ὁ ἀρχαῖος κατοικισμὸς τοῦ Ῥωμανοῦ· διότι δὲν δυνάμεθα νὰ φαντασθῶμεν πόλιν μεγάλην, ἔχουσαν τόσους τάφους καὶ δὴ πολλοὺς μεγάλους ἐπὶ τῆς σπαρτιατικῆς δουλείας, ἀφοῦ μάλιστα ὁ Θουκυδίδης ῥητῶς μνημονεύει τῆς ἐρημίας τοῦ χωρίου, οὔτε πάλιν τόσον ἀρχαῖοι εἶναι οἱ τάφοι οὗτοι, ὥστε ν' ἀναχθῶσιν εἰς τὴν πρὸ τῆς σπαρτιατικῆς κατακτῆσεως ἐποχὴν. Αὕτη λοιπὸν ἡ τοῦ Ἐπαμινώνδου πόλις νομίζω ὅτι εἶχεν ἀκρόπολιν μὲν τὸ ὅλον Κορυφάσιον, κάτω δὲ πόλιν τὴν πρὸς Α αὐτοῦ ἔκτασιν μέχρι τοῦ Διδαρίου καὶ πρὸς Β περὶ τὴν Βοῖδοκοιλίαν καὶ πέραν αὐτῆς κατοικουμένου πιθανῶς καὶ τοῦ βουνοῦ τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ, μεθ' ὃ ἤρχιζον οἱ τάφοι ἐκτὸς τοῦ τείχους τῆς κάτω πόλεως ἐν Σκαλίτῃ. Ὁ δὲ ναός τῆς Κορυφασίας Ἀθηνᾶς πιθανώτατα ἔκειτο ἐπὶ τῆς κορυφῆς, οἱ δ' ἐν τῇ πεδιάδι εἶναι ἄλλων θεῶν. Τῆς νέας λοιπὸν ταύτης πόλεως, ἣν εὔρε καὶ ὁ Παυσανίας (τῷ 151 μ. Χ.), διεσώθησαν καὶ ἴδια νομίσματα ῥωμαϊκά, δηλ. τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἡ Ἑλλὰς ἦτο ὑπὸ τοὺς Ῥωμαίους· ταῦτα δὲ φέρουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν ὀνόματα καὶ προτομὰς αὐτοκρατόρων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΠΥΛΙΩΝ καὶ κεφαλὰς Ἀσκληπιοῦ, Ἀθηνᾶς, Διονύσου, κλπ. Ἀδηλὸν τέλος ἐν ποίχῃ ἐποχῇ τοῦ μεσαίωνος κατεστράφη ἑντελῶς ἡ πόλις αὕτη καὶ διατί.

Τὰ τοῦ Θουκυδίδου διευκρινίζομεν ὡς ἐξῆς. Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηναίου Δημοσθένους ἐγένετο ἐπὶ τοῦ ἄνω περιγραφέντος ἐν τῷ Κορυφασίῳ, ἐκτὸς αὐτοῦ μένοντος τοῦ πρὸς τὴν Βοῖδοκοιλίαν τμήματος ἀχφυτσω, ὡς εἴρηται. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν ὀκτώ ἢ ἐννέα τοῦ διάπλου τῶν νεῶν, ὃν παρείχεν ἡ πρὸς Ν. τῆς Σφακτηρίας εἴσοδος τοῦ λιμένος, πρὸς τῇ ἄνω ῥηθείσῃ γνώμῃ τοῦ Bursian προσθέτω ἤδη καὶ ὅτι ἴσως εἶναι σφάλμα γραφικὸν τὸ παραδοθὲν εἰς ἡμᾶς χωρίον τοῦ ἱστορικοῦ, ὡς καὶ ἀλλαχού τούτου τε καὶ ἄλλων συγγραφέων ἰσφαλμένως παρεδόθησαν οἱ ἀριθμοί· ἀλλ' ἴσως καὶ ἡ νῆσος τοῦ Φαναρίου ἐξετείνετο τότε ἐπὶ μᾶλλον πρὸς Ν καὶ καθίστα στενωτέραν τὴν εἴσοδον, μειωθείσα ἔκτοτε σὺν τῷ χρόνῳ ὑπὸ τῆς μανίας τῆς θαλάσσης.

Τὰς τριήρεις ὑπὸ τὸ τείχισμα ὁ Δημοσθένης προσεσταύρωσε (Θουκ. 4, 9), ὑποθέτω, πρὸς τὸ μέρος τῆς Συκιᾶς κατὰ τὴν ΝΔ πλευρὰν τοῦ Κορυφασίου ἢ κατὰ τὴν νοτίαν. Αὐτὸς δ' ἐτάχθη ἔξω τοῦ τείχους πρὸς τὸ πέλαγος μετὰ τῶν 60 αὐτοῦ ὀπλιτῶν καὶ ὀλίγων τοξοτῶν βεβαίως

κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ Κορυφασίου, ἀλλ' ἐν θέσει μὴ δυνατῇ νῦν νὰ καθορισθῇ, διότι ἡ παραλία πανταχοῦ εἶναι ἀπόκρημνος.

Παρὰ τὴν νῦν Κορώνην ἔκειτο πιθανώτατα ἡ Ἀσίνη, ὅπου οἱ Σπαρτιᾶται ἔπεμψαν πρὸς ξύλα διὰ μηχανάς (4, 13).

Ὁ Θουκυδίδης μνημονεύει καὶ κρήνης ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει τῆς Πύλου (4, 26)· ἀλλὰ νῦν οὐδαμοῦ ὑπάρχει τοιαύτη· ἴσως λοιπὸν πρόκειται περὶ δεξαμενῆς ὑετίου ὕδατος καὶ περὶ φρέατος. Ὁ δὲ διαμώμενος κάχληξ καὶ ἡ διὰ τούτου μικρὰ ἐκκαθάρισις τοῦ ὕδατος ἐγένετο βεβαίως ἐν τῇ πρὸς Δ καὶ Ν θαλάσῃ. Καὶ νῦν ἐν τῇ ἄμμῳ τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς σκάπτοντες λάκκους καὶ θέτοντες θάμνους ἐν τῷ θαλασσίῳ ὕδατι πίνουσιν ὕδωρ ἄλμυρόν μὲν, ἀλλ' οὐχὶ ὡς τὸ τῆς θαλάσσης· ὥστε πρόκειται ἐνταῦθα περὶ διυλίσεως ὕδατος διὰ τῆς ἄμμου ἐν τῇ θαλάσῃ.

Οἱ ἐν τῇ Σφακτηρίᾳ Σπαρτιᾶται ἔπινον ὡσαύτως ἄλμυρόν ὕδωρ ἐκ τῆς θαλάσσης διὰ τοῦ κάχληκος (4, 26), διότι, ὡς φαίνεται, τὸ καλὸν ὕδωρ τὸ ὑπὲρ τὴν Παναγοῦλαν, ἐνθα ἦν καὶ τὸ πρῶτον φυλακτήριον τῆς νήσου καὶ ὅπου ἔμενε καὶ ὁ ἄρχων αὐτῶν Ἐπιτάδης (4, 31), δὲν ἐπάρκει διὰ πάντας, καὶ μάλιστα διὰ τὸ πολὺ τῶν Σπαρτιατῶν, οἵτινες ἐφύλαττον τὴν πρὸς Β, ἥτοι τὴν ὑψίστην κορυφὴν τῆς νήσου, τὴν πρὸς τὸ Κορυφάσιον, ἣτις ἄνω περιεγράφη καὶ ἣτις εἶχε (4, 31) καὶ παλαιὸν ἔρυμα λίθων λογάδην πεποιημένον, ἐπὶ μᾶλλον δ' ὀχυρωθὲν ὑπ' αὐτῶν.

Τὸ πρῶτον λοιπὸν φυλακτήριον (τὸ νῦν ὑπὲρ τὴν Παναγοῦλαν) ἦτο (καὶ εἶναι) τὸ μέσον που καὶ ὀμαλώτατον τῆς νήσου. Τὸ δ' ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἔρυμα ἦτο καὶ ἀπὸ θαλάσσης ἀπόκρημνον καὶ ἀπὸ τῆς γῆς (δηλ. ἀπὸ τοῦ πρὸς Ν μέρους τῆς νήσου) ἥκιστα ἐπίμαχον (εὐπρόσβλητον). Τὸ ἔρυμα λοιπὸν τὸ παλαιὸν τὸ ἐκ λογάδων λίθων πεποιημένον ἐν τῇ κορυφῇ τῆς Σφακτηρίας ἐπεσκευάσθη μόνον, ἀλλὰ δὲν ὠκοδομήθη ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, σχετίζεται ἄρα πρὸς παλαιότερα γεγονότα τῶν μεσσηνιακῶν πολέμων ἢ καὶ ἀρχαιότερα ἔτι μᾶλλον.

Πόθεν ἄρα γε ἀνῆλθον οἱ Μεσσήνιοι εἰς τὸ μετέωρον (4, 36); Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνῆλθον ἀπὸ τοῦ νοτιοανατολικοῦ τῆς ὑψίστης κορυφῆς δι' ἀποκρημνοτάτης ἀτραποῦ μὴ δυναμένης νῦν νὰ καθορισθῇ, διότι ἐκεῖ εἶναι λίαν ἀπότομος ὁ βράχος καὶ δὲν ἐφυλάττετο διὰ τοῦτο, ὥστε νὰ διαλάθωσι τοὺς Σπαρτιάτας.

Ταῦτα ἐνόμισα ἀναγκαῖα νὰ γράψω ἐν συντόμῳ περὶ τῶν κατὰ τὴν Πύλον ὡς συμπλήρωμα τῶν Μεσσηνιακῶν μου, δημοσιευθέντων ἐν ἰδίῳ βιβλίῳ πρὸ ἐξαετίας.